

De moeizame acceptatie van moslims in Nederland

Paul Sniderman, Louk Hagendoorn en Markus Prior¹

Summary

The reluctant acceptance of Muslims in the Netherlands

Our concern is a specific form of conflict – not clashes between individuals or groups, but between competing ways of life. We begin by laying out the standard model of prejudice and group conflict, grounded in the American experience. Partly because it is so closely tied to the American experience, the standard model conceals as much as it reveals about the contemporary politics of Western European democracies. In a sample of Dutch respondents (N = 2007) we show that there are two dimensions underlying the reaction to five evaluative statements about Muslims in the Netherlands: prejudice towards Muslims and the rejection of cultural practices of Muslims, specifically those regarding women and children. Our results show that taking exception to Muslim immigrants' treatment of women and children is a major impetus, in and of itself, to support for a strict immigration policy. But respondents taking exception to these cultural practices without rejecting Muslim immigrants are among the least prejudiced and most educated in Dutch society. This suggests that the new politics of multiculturalism, by superimposing issues of identity on top of issues of intolerance, has introduced a new, and paradoxical conflict of values. Rather than simply reflecting a failure to honor the values of a liberal, democratic society, a significant portion of opposition to immigration now arises precisely from a commitment to those values, tolerance and equality very much among them.

In dit artikel gaat het om een conflict. Het is niet zozeer een conflict tussen personen, maar tussen levenswijzen. Eerst gaan we in op vooroordelen en bespreken we de gangbare Amerikaanse verklaring van vooroordelen en groepsconflicten. Dit noemen we het standaardmodel. Vervolgens geven we aan waarom dit model niet zomaar kan worden toegepast op de politieke verhoudingen in West-Europa en wat de aard is van de groepsconflicten die zich in de huidige West-Europese landen aftekenen.

1. Vooroordelen: het standaardmodel

De huidige inzichten omtrent de oorzaken van vooroordelen en groepsconflicten zijn grotendeels van Amerikaanse oorsprong. Zij kunnen worden samengevat in het zogenaamde stan-

daardmodel. Dit model geeft een sluitende verklaring voor vooroordelen en groepsconflict in de Amerikaanse verhoudingen en wellicht ten dele ook elders. Het model is, naar ons idee, echter te beperkt om een verklaring te kunnen geven voor conflicten die gebaseerd zijn op sterke gevoelens van culturele identiteit, en dat is momenteel in West-Europa het geval.

Het standaardmodel luidt:

1. Vooroordelen worden gekenmerkt door de neiging om negatieve kenmerken toe te schrijven aan (en positieve kenmerken te ontkennen bij) mensen uit andere groepen. Dit toekennen van negatieve kenmerken is systematisch van aard en negeert persoonlijke verschillen en omstandigheden; het geschiedt dus puur op grond van het behoren tot de desbetreffende groep. Naarmate iemand consistent negatieve kenmerken aan leden van andere groepen toeschrijft, is hij of zij meer bevooroordeeld (zie Sniderman, Peri, De Figuerido & Piazza, 2000).
2. Alle factoren die een adequate overdracht van sociale normen belemmeren, dragen *eo ipso* bij aan de vorming van vooroordelen en dus aan een klimaat van intolerantie en potentieel groepsconflict (Selznick & Steinberg, 1969). Een cruciale factor die de overdracht van sociale normen bevordert is onderwijs. Daarom is de kans op vooroordelen groter bij minder hoog opgeleide personen en groepen.
3. Een tweede cruciale factor is een lage sociaal-economische status. Als het mensen minder goed gaat en als hun sociale status lager is, hebben zij in de regel meer vooroordelen ten opzichte van groepen met andere opvattingen of levenswijzen (Lipset, 1963). Met andere woorden, er loopt een scheidslijn in de samenleving tussen een laagopgeleid segment dat neigt naar intolerantie, en een hoger opgeleid segment dat neigt naar tolerantie.
4. Naast opleiding en sociale status dragen bepaalde persoonlijkheidskenmerken bij aan de vorming van vooroordelen (Adorno et al, 1950). Vooroordelen komen meer voor bij mensen met een gebrek aan zelfwaardering, een autoritaire mentaliteit, of een gebrek aan mentale openheid.
5. Vooroordelen komen meer voor als zij passen in een patroon van conformisme aan gangbare waarden en gedragpatronen (Allport, 1954). Naarmate mensen conformisme belangrijker vinden en afwijkend gedrag meer veroordelen, zijn zij in de regel ook meer bevooroordeeld (Tajfel, 1981a en 1981b).

Zover ons bekend is passen alle uitkomsten van de belangrijkste studies naar vooroordelen en groepsconflicten in dit model. Het betreft dus niet zomaar een aantal hypothesen, maar een samenvatting van feitelijke bevindingen. Dat geldt niet voor het volgende element in het model, hoewel er ook voor dit aspect steeds meer evidentie wordt gevonden:

6. Groepsconflicten liggen in het verlengde van vooroordelen (Quillian, 1995). Eerder dacht men dat groepsconflicten vooral strategische oorzaken hebben, terwijl de oorsprong van vijandige oordelen eerder irrationeel van aard is. Maar inmiddels is duidelijk dat een strikte scheiding tussen rationeel en irrationeel in dezen niet houdbaar is. Daarmee vervaagt de scheidslijn tussen zogenaamd rationele conflicten en zogenaamd irrationele (voor)oordelen. Bobo (1999: 457) vat de huidige inzichten goed samen als hij stelt dat 'het samenvallen van

belangen, affecten en groepsidentiteiten in de context van etnische stratificatie laat zien dat de gangbare tegenstelling tussen realistisch groepsconflict en (onrealistische) vooroordelen empirisch niet houdbaar is'.

Deze zes aspecten vormen de kern van het standaardmodel met betrekking tot de verklaring van vooroordelen en groepsconflicten. Het model is recent in detail getoetst in Italië (Sniderman, Peri, De Figuerido & Piazza, 2000) en in Nederland (Hagendoorn & Sniderman, 2001). In beide landen blijken de factoren van het standaardmodel te verklaren waarom mensen zich verzetten tegen migranten. Dit verzet berust op algemeen wantrouwen en angst voor economische bedreiging. Dat leidt ertoe dat men etnische categorisering hanteert in termen van vriend en vijand. Bepaalde personen, bepaalde sociaal-economische omstandigheden en bepaalde opvattingen over politiek en maatschappij dragen bij aan het ontstaan van een dergelijk vijandbeeld.

Dit standaardmodel is ons uitgangspunt. Maar we voegen er een nieuw element aan toe, namelijk de hypothese dat het multiculturalisme als politiek ideaal in de West-Europese landen aan de bestaande intolerantie een nieuwe dimensie toevoegt. De reden is dat multiculturalisme van identiteiten een politiek geschilpunt maakt. We zeggen niet dat dit slecht is, maar we wijzen wel op de problemen die daardoor ontstaan. Een beleid van multiculturalisme onderstreept niet alleen de tegenstelling tussen racisme en antiracisme, waarbij het een als taboe en het ander als correct wordt bestempeld, maar het legt tevens ongewild de grondslag voor een conflict tussen waardenpatronen. Dit tweede conflict is van een geheel andere aard dan het eerste. De strijd tussen tolerantie en intolerantie is een sociaal conflict binnen de meerderheidsgroep, terwijl de strijd voor multiculturalisme een cultuurconflict kan oproepen waarbij zowel de meerderheidsgroep als de minderheidsgroepen betrokken zijn. Het wordt nog ingewikkelder als we ons realiseren dat het democratische stelsel zelf ook op het spel staat, het is immers een aspect van de cultuur van de meerderheid en raakt aldus in de botsing van culturen betrokken. Democratische waarden, zoals tolerantie, vrijheid en gelijkheid, worden misschien niet door iedereen even belangrijk gevonden, maar zij vormen het kader van de democratie. De moeizame acceptatie van moslims in West-Europa vindt haar grond in het feit dat moslims veelal worden geïdentificeerd met een levenswijze die met deze democratische waarden in strijd is. Het is bekend, niet alleen sinds 11 september 2001, dat bepaalde moslimgroepen deze waarden expliciet afwijzen (Phalet & Hagendoorn, 2003).

Nu is een cultuurconflict of waardenconflict niet minder realistisch dan een belangenconflict. Dus ook waardenconflicten zijn realistische conflicten, met waarden als inzet. In het standaardmodel ging het in dat opzicht om iets dat in feite minder 'echt' is dan waarden, namelijk beelden en (voor)oordelen. De tegenstelling klopt niet helemaal, omdat ook (voor)oordelen berusten op waarderingen. Maar niet iedere waardering heeft het niveau van een waarde (men kan bijvoorbeeld kaftans en baarden 'eng' vinden en daarom negatief waarderen, maar is daarbij een 'waarde' in het geding?). De kern van de zaak is dat de waardering die aan vooroordelen ten grondslag ligt vertekend of overdreven is, en daarom is zij onrealistisch. Vooroordelen kan men veranderen en alle partijen varen daar wel bij. Bij waardenconflicten moet men kiezen.

Wij willen naar voor brengen dat het onjuist en onwenselijk is om waardenconflicten te ver-

warren met vooroordelen. Bepaalde oordelen zijn vooroordelen en dus onwenselijk, maar negatieve oordelen kunnen ook logisch voortvloeien uit verschillen in waarden. Het is bovendien mogelijk om vast te stellen of negatieve oordelen vooroordelen zijn of gerechtvaardigde waardenoordelen. Bijvoorbeeld als autochtone Nederlanders *denken* dat moslims bepaalde normen en gewoonten hebben die afwijken van die van Nederlanders en daarom een negatief oordeel hebben over moslims, dan kan dat een vooroordeel zijn. Maar het kan tevens zo zijn dat moslims bevestigen dat zij de betreffende normen en gewoonten belangrijk vinden. Het is zelfs mogelijk dat moslims daarom een negatief oordeel over Nederlanders hebben. In dat geval gaat het niet meer om (wederzijdse) vooroordelen, maar om cultuurconflict. Het gaat dan immers niet meer om vertekende beelden, maar om de *werkelijkheid* van verschillende levenswijzen.

Wij willen niet suggereren dat de Nederlandse levenswijze en die van moslims op alle punten fundamenteel verschilt, of dat de bestaande verschillen stabiel of onoverbrugbaar zijn. Dat is waarschijnlijk niet het geval (Phalet & Hagendoorn, 2003). Wij denken echter wel dat er van een echt en fundamenteel waardenconflict sprake is als groepen het niet eens zijn over waarden als tolerantie, vrijheid en gelijkheid. Een dergelijk waardenconflict betreft de grondslag van het democratische stelsel. Een democratisch stelsel is immers gebaseerd op de vrijheid, gelijkwaardigheid en verantwoordelijkheid van afzonderlijke volwassen personen.

2. Cultuurconflict

De positie en rechten van vrouwen en de verhouding tussen ouders en kinderen in de islamitische cultuur vormen twee belangrijke elementen voor een waardenconflict tussen Nederlanders en moslim-immigranten (Phalet, Van Lotringen & Entzinger, 2000). Turken en Marokkanen in Nederland zijn voornamelijk afkomstig uit de niet-stedelijke gebieden van Turkije (Anatolië) en Marokko (de Rif). Dit zijn gebieden waarin het *extended family*-patroon veel voorkomt. In Marokko worden huwelijken volgens de Islamitische Wet gesloten. Ouders hebben een belangrijke stem in de keuze van de huwelijkspartner, die bij voorkeur een zoon of dochter van de broer van de vader is (Todd, 1985). Huwelijken worden dikwijls op jonge leeftijd vastgelegd. De relatie tussen echtgenoten is ongelijk: de man is hoofd van het gezin en hij beschermt de eer van de familie. De vrouw is ondergeschikt. Meisjes moeten als maagd in het huwelijk treden en worden daarom door de vader en de broers beschermd. Om die reden is de bewegingsvrijheid van vrouwen beperkt en afhankelijk van de man (Van der Hoek, 1994; Van den Berg-Eldering, 1982). Ouders behandelen dochters strenger dan zonen. In gebieden met de traditionele moslimcultuur hebben vrouwen op allerlei gebieden minder rechten dan mannen. Zij zijn niet vrij in seksuele relaties, niet om te bepalen met wie ze trouwen, mogen hun eigendom niet behouden bij huwelijk, spelen een ondergeschikte rol bij belangrijke familiebesluiten, moeten zich houden aan strenge kledingvoorschriften, mogen niet gaan werken en zijn niet vrij in het aangaan van sociale contacten.

Naast een verschil in de positie van man en vrouw is er een verschil in de behandeling van kinderen. In de Nederlandse cultuur worden kinderen bijna als gelijkwaardig aan volwassenen

beschouwd. Misschien is dat niet altijd goed, maar het is wel een feit. Kinderen spreken hun ouders niet met 'u' aan, maar noemen ze bij de voornaam. Lijfstraffen zijn een uitzondering. Bij moslims zijn de verhoudingen veel traditioneler. De ouders hebben het gezag en verdienen respect. Kinderen worden streng gecontroleerd en ongewenst gedrag wordt verbaal of fysiek gestraft. De opvoeding is gericht op gehoorzaamheid, onderschikking en het accepteren van ongelijkheid.

De houding ten opzichte van vrouwen en kinderen in moslimlanden doet Nederlanders inmiddels vreemd en achterhaald aan. Daarbij moet worden opgemerkt dat het niet altijd bekend of zichtbaar is dat de verhoudingen tussen echtgenoten en kinderen in de landen waar de moslim-immigranten vandaan komen gaandeweg, zij het niet op grote schaal, moderner zijn geworden, vooral in stedelijke gebieden en bij mensen met hogere opleidingen. Eenzelfde proces van modernisering lijkt op gang te komen bij de tweede generatie immigranten in Nederland. Dat betekent niet dat er geen verschillen tussen moslims en Nederlanders meer zijn. Die verschillen zijn er wel degelijk. Daarom is er sprake van een waardenconflict.

We zullen de aard van dit conflict analyseren op basis van de resultaten van een nationaal survey naar de houdingen ten opzichte van moslims en hun levenswijze bij een nationale steekproef van 2007 volwassen autochtone Nederlanders. De gegevens zijn verzameld in de periode van oktober 1997 tot en met juni 1998 door de CATI afdeling van de Faculteit Sociale Wetenschappen (Sociologie) van de Universiteit Utrecht. Er is onder meer gevraagd of moslims een bijdrage leveren aan de Nederlandse cultuur; of de levenswijze van moslims en West-Europeanen met elkaar in strijd zijn; welke houding moslims hebben ten opzichte van andere culturen; en hoe vrouwen en kinderen worden behandeld binnen de moslimcultuur. Al deze onderwerpen betreffen mogelijke cultuurverschillen. De vragen zijn zowel positief als negatief gesteld. De vragen zijn weergegeven in tabel 1.

De uitkomsten in tabel 1 laten zien dat Nederlanders een ambivalente houding hebben ten opzichte van moslims. De eerste vraag is of 'moslims veel kunnen bijdragen aan de Nederlandse cultuur?' Zo wordt de islam op een positieve manier aan de orde gesteld. Maar de reacties zijn minder positief. Minder dan de helft van de respondenten is het er mee eens dat moslims een bijdrage kunnen leveren aan de Nederlandse cultuur. Meer dan de helft ontkent dat en de meesten daarvan stellig.

Tabel 1 laat ook zien dat men aan moslims geheel andere normen toeschrijft. Bij de vraag of moslimmannen hun vrouwen overheersen, zeggen negen van de tien respondenten dat moslimvrouwen in Nederland ongelijk worden behandeld en de overgrote meerderheid is daarin bijzonder stellig. Ook op het punt van de behandeling van kinderen is er een waargenomen waardenconflict. Een grote meerderheid van de Nederlanders zegt dat moslims hun kinderen autoritair opvoeden.

Tabel 1 laat tevens zien hoe diep vanuit het Nederlandse perspectief de kloof is tussen de Nederlandse cultuur en moslims. Slechts de helft van de respondenten denkt dat moslims in Nederland respect hebben voor de westerse levenswijze en cultuur. Men denkt dat de kloof tussen de West-Europese levenswijze en die van moslims onoverbrugbaar is. Met andere woorden, in de ogen van Nederlanders zijn moslims niet alleen verschillend, maar zij kiezen daar ook

Tabel 1: Evaluatieve uitspraken van Nederlanders over moslims (en aantallen respondenten per cel)

	Erg mee eens	Enigszins mee eens	Enigszins mee oneens	Erg mee oneens	Ontbrekend
Moslims kunnen veel bijdragen aan de Nederlandse cultuur.	14,4 (269)	30,9 (580)	19,4 (364)	35,3 (663)	(130)
De West-Europese leefwijze en die van moslims zijn onverenigbaar.	30,5 (581)	22,1 (421)	20,6 (393)	26,9 (512)	(101)
De meeste moslims in Nederland hebben respect voor de cultuur en levenswijze van anderen.	21,1 (370)	30,1 (529)	21,8 (383)	27,0 (473)	(251)
Moslimmannen overheersen hun vrouwen.	63,9 (1189)	25,5 (474)	4,6 (85)	6,0 (112)	(146)
Moslims in Nederland voeden hun kinderen op een autoritaire manier op.	41,3 (714)	34,6 (598)	14,0 (242)	10,1 (174)	(279)

expliciet voor. Nederlanders denken dat er sprake is van volstrekt onverenigbare levenswijzen en tegenovergestelde normatieve uitgangspunten.

Een manier om vast te stellen of er hier sprake is van vooroordelen, of van een waardenconflict is om de opvattingen van de moslims in Nederland vast te stellen. Zulke gegevens zijn voorhanden. In een parallelstudie in 1999 bij een willekeurige steekproef van ruim 1100 Turken en Marokkanen in Rotterdam formuleerden Phalet, Van Lotringen en Entzinger (2000) een aantal vragen die (voor)oordelen van moslims over Nederlanders zouden meten. Twee van deze vragen hebben betrekking op huwelijksrelaties en opvoedingsmethoden. Deze twee vragen vormen niet precies het spiegelbeeld van de door ons gestelde vragen over huwelijksrelaties en opvoedingsmethoden, maar de strekking ervan is omgekeerd aan die van onze vragen. De eerste vraagt naar een reactie op de stelling dat West-Europese vrouwen teveel rechten en vrijheden hebben en de tweede naar de reactie op de stelling dat West-Europese jongeren niet genoeg naar hun ouders luisteren. Tabel 2 laat zien hoe Turken en Marokkanen in Rotterdam de vragen over de positie van vrouwen en kinderen beantwoorden.² Het blijkt dat het perspectief van deze moslims inderdaad het spiegelbeeld vormt van dat van de Nederlanders in ons onderzoek (Phalet, Van Lotringen & Entzinger, 2000; Phalet & Hagendoorn, 2003). De moslims zien dezelfde verschillen als de Nederlanders, maar waarderen die omgekeerd.

Tabel 2: Evaluatieve uitspraken van Turken en Marokkanen over Nederlanders

	Helemaal oneens	Oneens	Er- tussenin	Eens	Helemaal eens	Ont- brekend
<i>Marokkanen</i>						
West-Europese vrouwen hebben teveel rechten en vrijheden	4,7 (23)	15,1 (75)	18,4 (91)	41,8 (208)	20,1 (100)	8,7 (47)
West-Europese jongeren luisteren niet genoeg naar hun ouders	7,2 (33)	15,9 (74)	23,9 (112)	39,0 (182)	14,0 (65)	14,3 (77)
<i>Turken</i>						
West-Europese vrouwen hebben teveel rechten en vrijheden	6,3 (39)	19,3 (120)	12,4 (76)	44,9 (278)	17,2 (107)	3,3 (22)
West-Europese jongeren luisteren niet genoeg naar hun ouders	1,3 (8)	13,8 (84)	12,7 (78)	48,3 (295)	23,8 (146)	4,5 (29)

Met betrekking tot de positie van de vrouw vindt 62 procent van de Marokkanen en de Turken dat 'West-Europese vrouwen teveel rechten en vrijheden hebben'. Dit komt exact overeen met de reactie van de Nederlanders, maar dan in spiegelbeeld. Hetzelfde is het geval bij de verhouding tussen ouders en kinderen. Bij de Marokkaanse respondenten vindt 53 procent dat West-Europese jongeren niet genoeg naar hun ouders luisteren en bij de Turkse 72 procent. De Nederlanders vinden juist dat moslims hun kinderen teveel inperken.

Het meest opmerkelijke is niet dat de percentages van Nederlanders en migranten zo overeenkomen, of dat de meningen zo tegengesteld zijn. Opmerkelijk is dat beide groepen het er over eens zijn dat hun normen en gedragsregels precies het omgekeerde zijn van die van de andere groep. Misschien overdrijft men de waargenomen verschillen enigszins, maar dat de verschillen er zijn is voor beide groepen evident. Er is dus sprake van een groot verschil in normen en waarden.

In het standaardmodel worden vooroordelen, zoals we zagen, gedefinieerd als oordelen over een andere groep die in alle mogelijke opzichten negatief zijn, of dat nu de cultuur van de groep betreft, de huwelijksrelaties, of de opvoedingsmethoden. Maar hetzelfde kan natuurlijk ook het geval zijn bij een waarden- of cultuurconflict, want cultuur omvat al deze aspecten. Dat maakt het vanuit het standaardmodel niet gemakkelijk om vooroordelen en waardenconflicten van elkaar te onderscheiden. Daar komt nog bij dat de ene Nederlander een goed oog kan hebben

voor de feitelijke cultuurverschillen met moslims, terwijl de ander dezelfde cultuurverschillen negatief waardeert omdat hij of zij bevooroordeeld is. Hoe kunnen we aantonen dat beide processen voorkomen en van elkaar verschillen?

Als we redeneren vanuit het standaardmodel, dan moeten we alle vragen over moslims, dus ook die over huwelijksrelaties en opvoeding, als een indicatie van vooroordelen beschouwen. Maar in een model waarbij we uitgaan van de mogelijkheid van cultuurconflict verwijzen de vragen over huwelijksrelaties en opvoeding naar mogelijke normatieve conflicten in de multi-culturele samenleving. Dit is niet een zaak van het een of het ander, want beide verschijnselen kunnen ook tegelijk optreden. Dat dit inderdaad het geval is blijkt uit een explorerende factor-analyse van de vijf relevante vragen over moslims.

Tabel 3 laat zien dat er één factor wordt gevonden met een eigenwaarde groter dan 1 waarop alle vragen ongeveer even hoog laden. Dit betekent dat alle vijf de vragen, inclusief die over huwelijksrelaties en opvoedingsmethoden, hetzelfde meten. Gezien de eerste drie vragen ligt het voor de hand om aan te nemen dat dit vooroordelen zijn. Maar daarnaast is er ook een tweede factor, die 18 procent van de variantie verklaart en een eigenwaarde heeft van bijna 1 (0,938). Op deze factor laden de twee vragen over huwelijksrelaties en opvoeding hoog. Dat betekent dat de vragen over huwelijk en opvoeding in twee patronen passen. Ze weerspiegelen zowel een aspect van een bevooroordeelde instelling ten opzichte van moslims, als het ervaren van cultuurconflict met moslims. Het zou goed zijn als we voor deze interpretatie van de tweede factor meer evidentie kunnen aandragen.

Om welke reden zouden onbevooroordeelde respondenten instemmen met de negatieve uitspraken over huwelijksrelaties en opvoedingsmethoden bij moslims? Een mogelijke reden is de eis van gelijkwaardigheid. Als dat zo is, dan moet bij Nederlanders die deze eis stellen het patroon van de uitspraken over huwelijk en opvoeding anders zijn dan dat van de overige drie uitspraken (als we ervan uitgaan dat die moeilijk iets anders kunnen weergeven dan vooroordelen). Terwijl de antwoorden op de vragen over vrouwen en kinderen verschillen naarmate men gelijkwaardigheid meer als uitgangspunt hanteert, mogen de antwoorden op de andere drie vragen – die vooroordelen meten – niet erg sterk variëren. De desbetreffende Nederlanders die hechten aan gelijkwaardigheid zijn immers niet bevooroordeeld en reageren dus over de hele linie ontkennend. Daarom moet de variantie van de twee uitspraken over vrouwen en opvoeding omgekeerd evenredig zijn aan de variantie van de drie andere negatieve uitspraken. Echter voor bevooroordeelde Nederlanders geldt iets anders, namelijk dat de variantie in de beantwoording van de vragen over huwelijksrelaties en opvoedingsmethoden gering moet zijn; zij stemmen immers over de hele linie in met negatieve uitspraken over moslims. Beide redeneringen tezamen impliceren dat de variantie van de antwoorden over de behandeling van vrouwen en kinderen door moslims groter moet zijn naarmate de respondenten minder bevooroordeeld zijn.

Dit kan worden getoetst door de relatie vast te stellen tussen de variantie in de vragen over huwelijksrelaties en opvoedingsmethoden enerzijds en de sterkte van vooroordelen ten opzichte van moslims (de overige drie vragen) anderzijds. Deze relatie is weergegeven in figuur 1. De ononderbroken lijn geeft de geschatte variantie weer; de stippellijnen geven het 95 procent betrouwbaarheidsinterval aan.

Tabel 3: *Explorerende factoranalyse van vijf uitspraken met betrekking tot moslims^a*

	Ongeroteerde oplossing	
	Factor 1	Factor 2
Moslims kunnen veel bijdragen aan de Nederlandse cultuur.	-0,684	0,385
De West-Europese leefwijze en die van moslims zijn onverenigbaar.	0,733	-0,196
De meeste moslims in Nederland hebben respect voor de cultuur en levenswijze van anderen.	-0,661	0,398
Moslimmannen overheersen hun vrouwen.	0,610	0,558
Moslims in Nederland voeden hun kinderen op een autoritaire manier op.	0,621	0,531
<i>Eigenwaarde</i>	2,2	0,94
Verklaarde variantie (%)	44,0	18,8
Totaal verklaarde variantie	62,8	

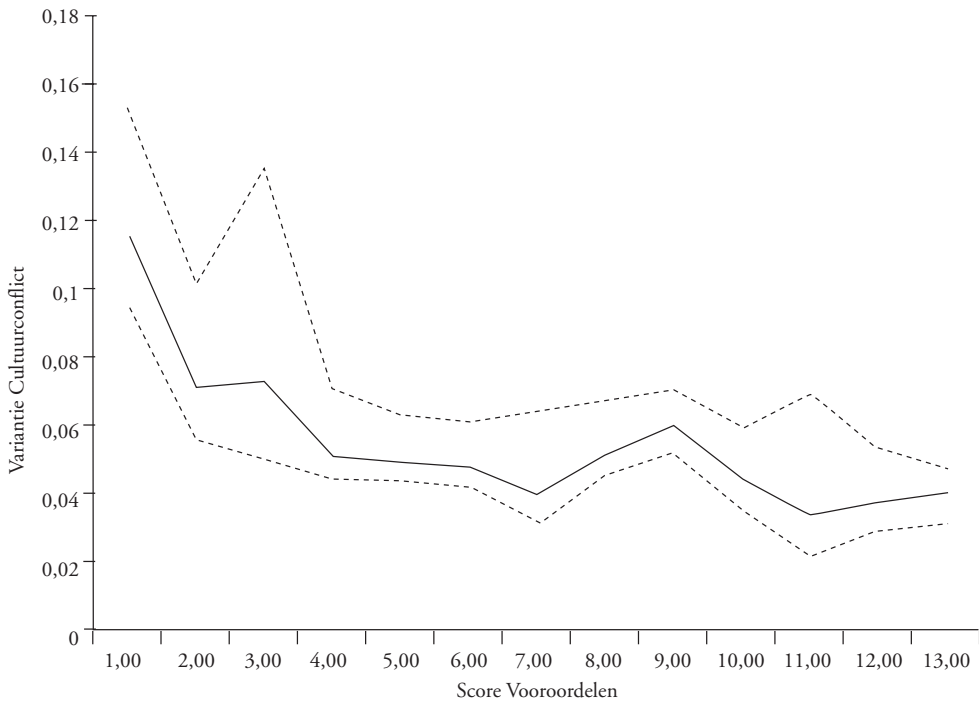
a In de cellen van rij 1 tot 5 staan de factorladingen, met ladingen hoger dan 0,50 cursief. De extractiemethode is principaal componenten.

Figuur 1 laat zien dat de variantie in de uitspraken over huwelijksrelaties en opvoedingsmethoden inderdaad groter wordt naarmate respondenten het minder eens zijn met de andere drie uitspraken, dus naarmate de respondenten minder bevooroordeeld zijn. De twee eerstgenoemde vragen roepen dus een complexer antwoordpatroon op, waarschijnlijk omdat bepaalde respondenten er hetzelfde op reageren als op de overige drie, terwijl andere respondenten er verschillend op reageren. In ieder geval laat het variantiepatroon zien dat men de behandeling van vrouwen en kinderen bij moslims kan afwijzen zonder bevooroordeeld te zijn.

Een andere manier om zekerheid te krijgen over het feit dat de negatieve oordelen over de huwelijksrelaties en opvoedingspraktijken van moslims al dan niet alleen worden ingegeven door vooroordelen, is om de sociale achtergrond van de betreffende respondenten in ogenschouw te nemen. Volgens het standaardmodel komt vooroordeel immers vooral voor bij mensen met lagere opleidingen (Lipset, 1963; Selznick & Steinberg, 1969). De scheidslijn tussen bevooroordeelde en onbevooroordeelde loopt tussen de laagst opgeleiden en de rest. Het ligt echter niet voor de hand om hetzelfde te verwachten voor cultuurconflict. Cultuurconflict heeft weinig te maken met een uit een lage opleiding voortvloeiend gebrek aan sensitiviteit voor tolerantie. Integendeel, cultuurconflict veronderstelt een besef van de waarden van de eigen cultuur en de weigering om deze te relativiseren. Bij wie mag men een dergelijk besef van eigen culturele waarden verwachten? In ieder geval bij mensen met een hogere, misschien niet noodzakelijk de hoogste, opleiding (Selznick & Steinberg, 1969). In dat geval loopt de scheidslijn tussen voor- en tegenstanders van multiculturalisme door de middenklasse.

We kunnen vaststellen of dit klopt op grond van de opleiding van de respondenten. In tabel 4 wordt de opleiding van de betreffende groepen respondenten weergegeven in de vorm van afwijkingen van het gemiddelde opleidingsniveau van alle respondenten. Positieve scores ver-

Figuur 1: Variantie in ervaren cultuurconflict met moslims afgezet tegen vooroordelen ten opzichte van moslims^a

^a De stippellijnen duiden de grenzen van het 95-percent betrouwbaarheidsinterval van de geschatte variantie aan.

wijzen naar een hoog opleidingsniveau en negatieve scores naar een laag opleidingsniveau.

Het standaardmodel voorspelt dat respondenten die bevooroordeeld zijn ten opzichte van moslims (gemeten met de eerste drie uitspraken over moslims weergegeven in tabel 1) het laagste opleidingsniveau zullen hebben. Tabel 4 laat bij de bevooroordeelde zien dat dit klopt (zie de rij 'Alleen vooroordeel'). De scheidslijn tussen voor- en tegenstanders van multiculturalisme zou daarentegen door de middenklasse moeten lopen. Tabel 4 laat bij degenen die cultuurconflict ervaren (maar niet bevooroordeeld zijn) zien dat ook dat klopt: degenen die bezwaar hebben tegen de huwelijksrelaties en opvoedingsmethoden van moslims hebben een hoger dan gemiddelde opleiding.

In het standaardmodel zijn de oorzaken van groepsconflict heel anders dan in het model dat uitgaat van cultuurconflict. In het standaardmodel zijn vooroordelen de oorzaak van het conflict, terwijl in het cultuurconflict-model verschillen in waarden de oorzaak zijn. Theoretisch is dit evident, maar in de werkelijkheid is het niet eenvoudig om het aan te tonen. Het komt er in beide gevallen immers op neer dat mensen bepaalde 'redenen' geven voor hun afwijzing van andere groepen. Redenen zijn altijd gemakkelijk te verzinnen. Dat vormt nu precies het

Tabel 4: Opleidingsniveau van respondenten die bevooroordeeld zijn ten opzichte van moslims (vooordeel) en respondenten die de huwelijksrelaties en opvoedingsmethoden van moslims afwijzen (cultuurconflict), weergegeven in termen van afwijkingen van het gemiddelde opleidingsniveau

	Afwijking van de gemiddelde opleiding
Geen vooroordeel en geen cultuurconflict	0,15 (217)
Alleen cultuurconflict	0,10 (343)
Alleen vooroordeel	-0,09 (352)
Overige	0,04 (551)

Noot: In de cellen staan onder de afwijkingen van het gemiddelde opleidingsniveau tussen haakjes de aantallen respondenten. De verschillen zijn significant (One-way ANOVA: $F(3,1459) = 58,8$, $p < 0,001$). Bij paarsgewijze toetsing van de verschillen (Bonferroni) zijn de gemiddelden significant verschillend ($p < 0,001$ en tussen Alleen vooroordeel en Overige $p < 0,05$), behalve tussen Geen vooroordeel en geen cultuurconflict en Alleen cultuurconflict.

ongrijpbare en gevaarlijke aspect van multiculturalisme. Natuurlijk kan men van mening verschillen over de acceptatie van cultuurverschillen. Sommigen zien kritiek op de manier waarop sommige moslims vrouwen behandelen, zelfs als het om vrouwenbesnijdenis gaat, als een uiting van vooroordelen. Anderen stellen daarentegen dat de culturele praktijken van het ene land – bijvoorbeeld vrouwenbesnijdenis, kinderhuwelijken, of het accepteren van het slaan van vrouwen – terecht van buitenaf gekritiseerd mogen worden. Wij willen echter geen argumenten aan- dragen voor of tegen cultuurrelativisme, maar empirisch vaststellen of negatieve oordelen over andere culturele praktijken noodzakelijkerwijze vooroordelen zijn. Dat gaat een stap verder. Daarom moeten we kunnen aantonen dat respondenten die wel de traditionele huwelijksrela- ties en opvoedingsmethoden bij moslims afwijzen, maar niet negatief staan ten opzichte van moslims in het algemeen, niet bevooroordeeld zijn.

Het is mogelijk hiervoor evidentie te geven omdat we in het onderzoek ook nog een tweede meting van vooroordelen hebben gebruikt, namelijk met behulp van (negatieve) stereotypen. Deze stereotypen werden gemeten met betrekking tot Turken, Marokkanen, Surinamers en asielzoekers. Iedere respondent gaf zijn of haar oordeel over twee van de vier groepen, hetgeen willekeurig door de computer werd bepaald. Bij iedere groep werden acht kenmerken genoemd, zes negatief (egoïstisch, opdringerig, lui, gewelddadig, klaggers, van nature minder- waardig) en twee positief (eerlijk, houden zich aan de wet). De respondenten moesten aangeven in welke mate zij die kenmerken van toepassing vonden op de betreffende groepen. We beschouwen een consistent negatieve stereotypering als een uiting van vooroordelen.

Tabel 5: Negatieve stereotyperingen (in afwijkingen van het gemiddelde niveau) gegeven door respondenten met vooroordelen ten opzichte van moslims en respondenten die cultuurconflict ervaren met moslims

		Cultuurconflict		
		<i>laag</i>	<i>midden</i>	<i>hoog</i>
<i>Negatieve stereotypering van asielzoekers</i>				
Vooroordelen ten opzichte van moslims	<i>laag</i>	-0,14** (106)	-0,11** (77)	-0,14** (104)
	<i>midden</i>	0,02 (60)	0,07* (51)	0,03 (140)
	<i>hoog</i>	0,03 (19)	0,10 (11)	0,13** (152)
<i>Negatieve stereotypering van Surinamers</i>				
Vooroordelen ten opzichte van moslims	<i>laag</i>	-0,15** (108)	-0,10** (64)	-0,13** (91)
	<i>midden</i>	0,05 (56)	0,00 (74)	0,02 (144)
	<i>hoog</i>	0,08 (22)	0,10 (14)	0,15** (122)
<i>Negatieve stereotypering van Marokkanen</i>				
Vooroordelen ten opzichte van moslims	<i>laag</i>	-0,19** (105)	-0,15** (68)	-0,09** (94)
	<i>midden</i>	-0,02 (59)	-0,01 (59)	0,05 (134)
	<i>hoog</i>	0,09 (28)	0,00 (13)	0,16** (137)
<i>Negatieve stereotypering van Turken</i>				
Vooroordelen ten opzichte van moslims	<i>laag</i>	-0,20** (107)	-0,13** (71)	-0,13** (98)
	<i>midden</i>	0,11 (57)	0,07 (68)	0,02 (155)
	<i>hoog</i>	0,10 (13)	0,33 (11)	0,13** (135)

Noot: tweezijdig getoetste statistisch significante afwijkingen van het gemiddelde niveau van negatieve stereotyperingen zijn weergegeven met * ($p < 0,05$) of ** ($p < 0,01$).

Tabel 5 laat de score voor negatieve stereotypering zien van enerzijds respondenten die moslims in algemene zin al dan niet afwijzen (gemeten met de eerste drie vragen genoemd in tabel 1: vooroordelen ten opzichte van moslims) en anderzijds respondenten die al dan niet de huwelijksrelaties en opvoedingsmethoden van moslims afwijzen (cultuurconflict). Als de bezwaren tegen de huwelijksrelaties en opvoedingsmethoden slechts vooroordelen zijn, dan moeten degenen die deze bezwaren koesteren ook een hoge score hebben voor negatieve stereotyperingen. Tabel 5 laat echter zien dat dit niet het geval is. Bij een laag niveau van vooroordelen ten opzichte van moslims blijft, ook als het ervaren cultuurconflict oploopt van laag naar hoog, het niveau van stereotypering laag. Daarentegen neemt de intensiteit van de stereotypering altijd toe als de vooroordelen toenemen. Dit is overigens sterker het geval bij de stereotypen omtrent asielzoekers en Surinamers dan bij de stereotypen over beide moslimgroepen. Met betrekking tot de moslimgroepen zijn de negatieve stereotyperingen bij respondenten die niet bevooroordeeld zijn maar wel cultuurconflict ervaren, steeds iets sterker, maar altijd minder sterk dan bij de respondenten die bevooroordeeld zijn.

3. Multiculturalisme en immigratiebeleid

Bepaalde Nederlanders hebben moeite met multiculturalisme en vinden dat de waarden van Nederlanders en moslims met elkaar in strijd zijn. Trekken zij daar ook politieke conclusies uit? Dat zou men mogen verwachten, omdat cultuurconflict niet alleen betrekking heeft op het persoonlijke leven, maar ook zijn weerslag heeft op het publieke leven en de politiek. Natuurlijk verminderen vooroordelen de bereidheid om elkaar te accepteren. Dat kan leiden tot bepaalde politieke voorkeuren. Maar dat is niet wat we bedoelen. Het gaat ons om de effecten van een cultuurconflict, dus een conflict over de waarden die ten grondslag liggen aan het persoonlijke en publieke leven, op de politiek. Ook een waardenconflict heeft politieke gevolgen. Deze gevolgen strekken verder dan de gevolgen van vooroordelen, omdat een waardenconflict politiek alleen maar kan worden genegeerd op straffe van ondermijning van het vertrouwen in het politieke systeem. Wat zijn de mogelijke politieke effecten van een waardenconflict met moslims?

Ten eerste zullen mensen die bezwaren hebben tegen bepaalde aspecten van de moslimcultuur, het multiculturalisme zoveel mogelijk willen terugdringen. Een mogelijkheid daartoe is het verkleinen van de toestroom van immigranten. Een restrictief immigratiebeleid voorkomt dat de bestaande problemen groter worden door een toenemende omvang van groepen met een andere culturele achtergrond. Onze hypothese is dat een ervaren waardenconflict met moslims leidt tot steun voor een strikter immigratiebeleid in het algemeen.

Het ligt voor de hand dat bevooroordeelde respondenten voor een restrictief immigratiebeleid zijn. Maar ook mensen die een waardenconflict met immigranten voorzien, kunnen voor een strikt immigratiebeleid zijn, namelijk omdat zij vinden dat de culturele praktijken van bepaalde groepen immigranten in strijd zijn met de gangbare waarden in Nederland. Het is de vraag of we kunnen aantonen dat zowel vooroordelen als verwacht cultuurconflict (met betrek-

king tot de culturele praktijken van moslims in het bijzonder) bijdragen aan de steun voor een restrictief immigratiebeleid.

Bij de factoranalyse van de vijf uitspraken over moslims (tabel 3) zagen we dat alle vijf uitspraken over moslims hoog laadden op de eerste ongeroteerde factor. In het licht daarvan moeten we, als we voorzichtig zijn, voorlopig alle uitspraken over moslims opvatten als vooroordelen, dus inclusief de twee uitspraken over huwelijksrelaties en opvoedingsmethoden. We denken niet dat de laatste twee vragen altijd vooroordelen meten, maar we willen zeker zijn van ons bewijs. Als we dan, naast de effecten van deze beide sets van vragen, nog een ander effect vinden – bijvoorbeeld dat mensen die niet bevooroordeeld zijn maar wel cultuurconflict ervaren ook een voorkeur hebben voor een restrictief immigratiebeleid – dan kunnen we dat laatste beschouwen als een strikt bewijs voor de stelling dat ook cultuurconflict leidt tot een voorkeur voor een strenger immigratiebeleid.

In een regressie(analyse) van de steun voor een streng immigratiebeleid op de uitspraken die vooroordelen meten ten opzichte van moslims (de eerste drie in tabel 1 en 3) en de uitspraken die volgens ons cultuurconflict meten, maar die we voorlopig ook als vooroordeel beschouwen (de laatste twee in tabel 1 en 3), zouden we dan tevens een interactie-effect moeten vinden van deze beide predictoren. We meten het effect van ervaren cultuurconflict op de voorkeur voor een strenger toelatingsbeleid dus af aan deze interactieterm.

De uitkomsten van de regressieanalyse zijn weergegeven in tabel 6. De positieve coëfficiënt voor het effect van vooroordeel laat zien dat vooroordelen ten opzichte van moslims leiden tot een voorkeur voor een streng immigratiebeleid. Hetzelfde geldt voor cultuurconflict. Deze beide (hoofd)effecten zijn gegeven ons uitgangspunt conform het standaardmodel.

Tabel 6: Regressieanalyse van voorkeur voor een strenger toelatingsbeleid op vooroordelen ten opzichte van moslims en ervaren cultuurconflict met moslims^a

<i>Voorkeur voor een strenger immigratiebeleid</i>	
Intercept	0,270** (0,039)
Vooroordelen	0,683** (0,074)
Cultuurconflict	0,256** (0,052)
Interactie vooroordelen * cultuurconflict	-0,231** (0,089)
Adjusted R ²	0,23
N	1896

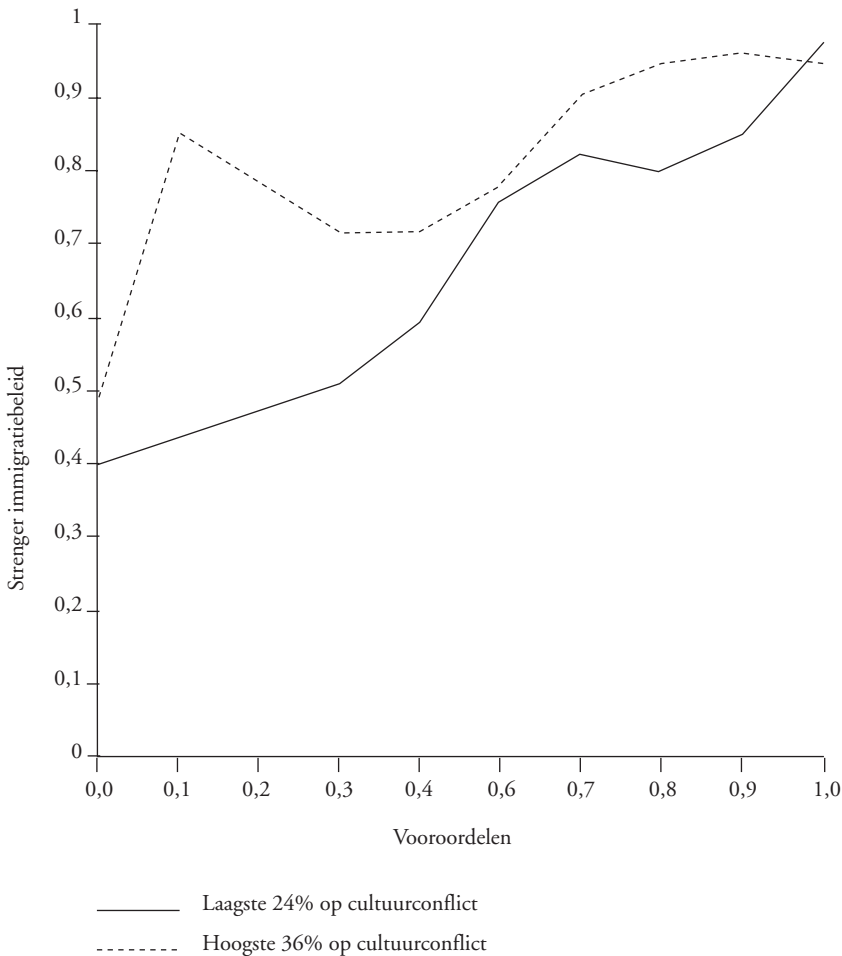
* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

^a In de cellen staan de niet-gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten (OLS) en (tussen haakjes) de standaardfout.

Tabel 6 laat echter tevens zien dat er een negatief interactie-effect van vooroordelen en cultuurconflict is. Dat wil in dit geval zeggen dat ook respondenten die geen vooroordelen koesteren ten opzichte van moslims, maar wel bezwaren hebben tegen de huwelijksrelaties en opvoedingsmethoden van moslims, voorstanders zijn van een strenger immigratiebeleid.

Dit interactie-effect is zichtbaar gemaakt in figuur 2. In figuur 2 staat op de x-as de score voor vooroordelen met betrekking tot moslims. Op de y-as staat de voorkeur voor een strenger immigratiebeleid. De stippellijn laat zien hoe respondenten die de huwelijksrelaties en opvoedingsmethoden van moslims afwijzen, denken over het immigratiebeleid. De ononderbroken lijn geeft hetzelfde aan voor respondenten die de huwelijksrelaties en opvoedingsmethoden van moslims accepteren. De figuur maakt duidelijk dat degenen die de huwelijksrelaties en opvoe-

Figuur 2: Ervaren cultuurconflict met moslims (hoog en laag) afgezet tegen de voorkeur voor een strenger immigratiebeleid en vooroordelen ten opzichte van moslims

dingsmethoden van moslims afwijzen altijd voor een strenger immigratiebeleid zijn, ongeacht hun vooroordelen, terwijl degenen die de huwelijksrelaties en opvoedingsmethoden van moslims accepteren meer voor een streng immigratiebeleid zijn naarmate zij sterkere vooroordelen koesteren.

Deze uitkomst laat zien dat multiculturalisme en waardenconflicten politieke implicaties hebben. Multiculturalisme leidt niet alleen tot een grotere kans op cultuurconflict, maar vergroot ook de kans op een politiek conflict. Bij de verkiezingen van mei 2002 is dit politieke conflict in volle omvang zichtbaar geworden. Bij ons onderzoek in 1998 was het hieraan ten grondslag liggende cultuurconflict reeds zichtbaar.

4. Tolerantie, identiteit en democratie

De resultaten laten zien dat er twee factoren ten grondslag liggen aan de afwijzende reactie van Nederlandse respondenten ten opzichte van moslim-immigranten. De eerste factor is een algemene bevooroordeelde houding ten opzichte van moslims. De tweede factor is een afwijzing van voor moslims kenmerkend geachte huwelijksrelaties en opvoedingsmethoden in het bijzonder. Op grond van de criteria van het standaardmodel van vooroordelen verwijst de tweede factor eerder naar ervaren cultuurconflict dan naar vooroordelen. De respondenten die de huwelijksrelaties en opvoedingsmethoden van moslims afwijzen, zijn immers niet bevooroordeeld in traditionele zin van het woord – dat wil zeggen gemeten met een gangbaar instrument voor vooroordelen – en zij hebben tevens een hogere opleiding dan degenen die moslims in het algemeen afwijzen. Echter, hoewel deze respondenten niet bevooroordeeld zijn in de traditionele zin van het woord, zijn zij wel voorstanders van een streng immigratiebeleid, juist omdat zij een cultuurconflict ervaren met moslims. Zij hanteren een strikt criterium van persoonlijke vrijheid en gelijkheid en wijzen daarom groepen af die in dit opzicht van andere waarden en criteria uitgaan. Daarom zijn zij tegenstanders van vormen van multiculturalisme waarin zulke verschillen in waarden worden geaccepteerd. Daarmee wordt multiculturalisme voor hen een omstreden politiek onderwerp.

Multiculturalisme plaatst de West-Europese democratieën voor een nieuw politiek dilemma. Dit dilemma is niet hetzelfde als het oude dilemma van tolerantie versus intolerantie. Het is een additioneel dilemma. Het roept, op een hoger niveau, de vraag op of men tolerant moet zijn ten opzichte van intolerantie. Tolerantie is van wezenlijk belang voor een democratie. Tolerantie is het accepteren van minderheden met andere opvattingen. Maar multiculturalisme lijkt deze abstracte vorm van tolerantie te ondergraven. Dit is een nieuw en paradoxaal dilemma.

Het idee van tolerantie was relatief eenvoudig vóór de opkomst van het ideaal van de multiculturele samenleving. Het stond voor het verzet tegen een totalitaire staats- en maatschappijvorm uit naam van individuele rechten en vrijheden. Tolerantie stond tegenover nationalisme, fascisme, en nationaal-socialisme (Hagendoorn, 1982). Het McCarthyisme in de Verenigde Staten trachtte deze vorm van tolerantie in te perken. De *Civil Rights Movement* in de Verenigde Staten trachtte de tolerantie te vergroten door gelijke rechten te eisen voor alle burgers ongeacht hun huidskleur.

Het concept van de multiculturele samenleving heeft de betekenis van het begrip tolerantie een nieuwe betekenis gegeven. De multiculturele tolerantie vereist op de eerste plaats dat men respect heeft voor andere groepen en culturen. De rechten van deze groepen worden eigenlijk belangrijker gevonden dan de rechten van de afzonderlijke individuen. Onder deze vlag eisen Indianen in de Verenigde Staten en Canada hun oude territorium terug en claimt de Franse nationale minderheid in Canada politieke zelfstandigheid. Maar het is niet duidelijk wat er moet gebeuren met leden van deze minderheidsgroepen die het met deze claims niet eens zijn. Wat gaat voor, de individuele rechten en vrijheden, of de rechten van groepen (Hagendoorn, 2001)?

Kymlicka (1989, 1995) geeft in zijn normatieve theorie over multiculturalisme een taxonomie van gerechtvaardigde *claims* van minderheden. Hij onderscheidt *claims* op het recht van groepsvertegenwoordiging, *claims* op zelfbestuur en *claims* op zogenaamde polyetnische rechten op behoud van de eigen cultuur. Zulke *claims* worden gerechtvaardigd op grond van de eigen identiteit van de groep en het recht op culturele autonomie van minderheden. Bijvoorbeeld de Indianen in Canada baseren hun *claim* op twee gronden. Ten eerste dat zij een authentieke cultuur en levenswijze hebben die verschilt van de Canadese samenleving. Ten tweede dat deze levenswijze door de Canadezen was aanvaard bij de vestiging van de Canadese staat. Op dezelfde wijze rechtvaardigen de Franse Canadezen in Quebec hun *claim* op politieke autonomie, namelijk op grond van het feit dat zij een van de *founding nations* van Canada zijn. Kymlicka (1995) vindt beide rechtvaardigingen even belangrijk en noodzakelijk.

Vergelijken we dat met de *claim* op het behoud van de eigen cultuur, dus multiculturalisme, van immigranten in West-Europa, dan ontbreekt hierbij de tweede rechtvaardiging. Turken en Marokkanen of andere immigranten in West-Europa zijn immers nooit aanvaard als *founding nations* van de West-Europese staten. Dus is er volgens Kymlicka onvoldoende grond voor immigranten om een volwaardige vorm van multiculturalisme te eisen. Het ontbreken van een *ex ante* erkenning van de culturele eigenheid van de immigranten bij hun incorporatie in de ontvangende samenlevingen is de oorzaak van de normatieve spanning die het multiculturalisme in West-Europa oproept. Het debat over de levenswijze van moslims roept een nieuwe tegenstelling op omdat moslims wél een eigen culturele eenheid vormen, maar de *ex ante* erkenning van hun aanwezigheid als onderscheiden eenheid in de samenleving omstreden is.

De resultaten van het gerapporteerde onderzoek laten zien dat een deel van de Nederlandse burgers een strenger immigratiebeleid wenst omdat zij bezwaren hebben tegen bepaalde culturele praktijken van moslims. Zij vinden deze culturele praktijken in strijd met in Nederland belangrijk geachte waarden. Hiermee presenteert zich een politiek ingewikkeld dilemma. Tolerantie is in de geschiedenis van de westerse democratie altijd als procedureel en niet als inhoudelijk opgevat. Tolerantie is de bereidheid om de persoonlijke vrijheid van anderen om anders te zijn – anders in politieke voorkeuren, waarden of doelen – te erkennen. Die vrijheid vindt haar grens in de mogelijke schade die anderen van die vrijheid ondervinden, maar in principe niet in de aard of inhoud van de betreffende voorkeuren, waarden of doelen zelf. Nu roept dat de vraag op hoe men zich moet opstellen tegenover groepen met een levenswijze en cultuur waarin deze individuele vrijheid wordt ontkend. Dat is de kern van het meningsverschil over

moslims in West-Europa. Het begrip tolerantie is nu zelf omstreden, want sommigen verwerpen de culturele praktijken van moslims omdat deze intolerant zijn, terwijl anderen dezelfde praktijken juist verwerpen omdat zij voor de tolerantie opkomen.

Noten

1. Het onderzoek is ondersteund door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO-project 510-50-805: 'National Identification of the Majority Group and Exclusionism: Personal and Situational Determinants'), het Nederlandse Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS), de National Science Foundation (NSF Grant SR-9515006: 'Prejudice and Politics Study of the Netherlands' en een AIO-plaats toegekend door de Universiteit Utrecht. Paul Sniderman (paulms@leland.stanford.edu) is hoogleraar Politieke Wetenschappen aan Stanford University. Markus Prior is onderzoeker bij de afdeling Politieke Wetenschappen van Princeton University. Louk Hagendoorn (L.Hagendoorn@fss.uu.nl) is hoogleraar Algemene Sociale Wetenschappen aan de Universiteit Utrecht. Correspondentieadres: L. Hagendoorn, ASW, Universiteit Utrecht, Postbus 80140, 3508 TC Utrecht.
2. In het onderzoek onder Nederlanders kregen de respondenten bij de eerder genoemde vragen vier antwoordalternatieven voorgelegd: erg mee eens, enigszins mee eens, enigszins mee oneens, of erg mee oneens. In de parallelstudie onder Turken en Marokkanen was tevens een extra antwoordalternatief mogelijk, namelijk er tussen in. Dit verschil in antwoordmogelijkheden maakt de vergelijking moeilijk. Tabel 2 laat zien dat het antwoord er tussen in frequent wordt gekozen. Het is niet duidelijk of dit betekent dat de respondent geen mening heeft, of dat de respondent een middenpositie kiest tussen eens en oneens. In het eerste geval mag het antwoord niet worden meegeteld bij de berekening van de marginalen. In het tweede geval moet het wel worden meegeteld. Omdat we dit probleem niet kunnen oplossen, presenteren we in tabel 2 de verdeling over alle vijf antwoordcategorieën. Het genoemde probleem heeft echter nauwelijks effect op de uitkomsten.

Literatuur

- Adorno, T., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D. & Sanford, R. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Norton.
- Allport, G. (1988). *The nature of prejudice*. Reading, Mass.: Addison-Wesley.
- Bobo, L. (1999). Prejudice as group position: micro-foundations of a sociological approach to racism and race relations. *Journal of Social Issues*, 55, 445-472.
- Hagendoorn, L. (1982). *Het nazisme als ideologie*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Hagendoorn, L. (2001). Stereotypes of ethnic minorities in the Netherlands. In: K. Phalet & A. Örkény (eds.) *Ethnic minorities and inter-ethnic relations in context. A Dutch-Hungarian comparison* (pp. 43-58). Aldershot: Ashgate.
- Hagendoorn, L. & Sniderman, P. (2001). Experimenting with a national sample: a Dutch survey of prejudice. *Patterns of Prejudice*, 35, 19-31.
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural citizenship: a liberal theory of minority rights*. New York: Clarendon Press.
- Kymlicka, W. (1989). *Liberalism, community, and culture*. Oxford: Clarendon Press.
- Lipset, S. (1963). *Political man: the social bases of politics*. Garden City, N.Y.: Doubleday.

- Quillian, L. (1995). Prejudice as a response to perceived group threat: population composition and anti-immigrant and racial prejudice in Europe. *American Sociological Review*, 60, 586-612.
- Phalet, K., Van Lotringen, C. & Entzinger, H. (2000). *Islam in de multiculturele samenleving*. Research Paper. Utrecht: European Research Centre on Migration and Ethnic Relations.
- Phalet, K. & Hagendoorn, L. (2003). Constructing and mobilizing ethno-religious identity and otherness: Muslim communities in a multicultural city. *Ethnic and Racial Studies* (forthcoming).
- Selznick, G. & Steinberg, S. (1969). *The tenacity of prejudice*. New York: Harper and Row.
- Sniderman, P., Peri, P., De Figuerido, R. & Piazza, T. (2000). *The outsider: prejudice and politics in Italy*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Tajfel, H. (1981a). Social categorization, social identity and social comparison. In: H. Tajfel (ed.), *Human groups and social categories* (pp. 254-267). Cambridge: Cambridge University Press.
- Tajfel, H. (1981b). Social stereotypes and social groups. In: Turner, J. & Giles, H. (eds.) *Inter-group behaviour* (pp. 144-167). Oxford: Basil Blackwell.
- Todd, E. (1985). *The explanation of ideology. Family structures and social systems*. Oxford: Basil Blackwell.
- Van der Hoek, J. (1994). *Socialisatie in migrantengezinnen*. Leiden: Lidesco.
- Van den Berg-Eldering, L. (1982). *Marokkaanse gezinnen in Nederland*. Alphen aan den Rijn: Samsom.